

УКРАЇНСЬКЕ СХОДОЗНАВСТВО: «ДРУГОРЯДНА РОЛЬ» В УМОВАХ ЗАГАЛЬНОЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ВИМІРУ

У статті вперше в українській історичній науці здійснено цілісний аналіз вивчення історії Сходу сучасними дослідниками України.

Ключові слова: Україна, Азія, зовнішньополітична стратегія, міжнародна система, багатосторонні безпекові механізми, Китай, політичні проблеми.

В статье впервые в украинской исторической науке осуществлен целостный анализ изучения истории Востока современными исследователями Украины.

Ключевые слова: Украина, Азия, внешнеполитическая стратегия, международная система, многосторонние механизмы безопасности, Китай, политические проблемы.

The article is the first attempt in Ukrainian historical studies to make comprehensive analysis of Asian History studies by modern Ukrainian scholars.

Key words: Ukraine, Asia, foreign-policy strategy, international system, multilateral security mechanisms, China, political problems.

Після розпаду СРСР та проголошення незалежності України більшість вітчизняних істориків, враховуючи скасування колишніх заборон і обмежень та її довготривалу занедбаність, віддала перевагу дослідженню національної історії, що є цілком зрозумілим та виправданим. Всесвітня історія, в тому числі й історія Сходу, фактично, опинилась у позиції другорядній. Зауважу, що незалежно від стратегії зовнішньополітичного вектора, потреби будь-якої держави, її міжнародні позиції не можливі без ґрунтовної, об'єктивної, наукової інформації з історії, культури, економіки країн міжнародної спільноти, в першу чергу, сусідніх та найвпливовіших держав світу («Велика вісімка»). Без цього чинника буде нездійсненним подальший нормальний розвиток міждержавних відносин. Про історичні, дипломатичні, політичні, економічні, культурні та інші зв'язки України зі Сходом немає необхідності особливо підкреслювати. Впродовж століть вони формувалися, розвивалися, трансформувалися, прилаштовувалися, вдосконалювалися та привертати всебічну увагу з боку українських науковців. Нагадаю, що країни Сходу сьогодні нараховують 47 країн [1, с. 96-181], до числа яких входять такі могутні та впливові, як Китай, Японія, Індія, Корея, Іран, Пакистан, Монголія, Сирія, Афганістан, Сінгапур, Туреччина...

Зрозуміло, що пріоритетним напрямом стратегії зовнішньої політики України (хоча, за великим рахунком, її чітка схема до сьогодні відсутня) є Європа. Коли приймали рішення щодо організації перших торговельно-економічних місій України за кордоном, уряд визначив 27 країн. Це були *тільки*

європейські країни [2, с. 35]. Але більш потенційно можливі ринки збуту для українських промислових, сільськогосподарських та інших товарів, крім вимогливої, «балуваної» Європи є, насамперед, Азія.

Візьміть тільки один напрям українського сходознавства – китайський. Серед сучасних українських сінологів суттєво виділяються дослідження Л.О. Лещенка, С.О. Шергіна, В.А. Манжоли, М.М. Білоусова, Л.Ф. Гайдукова, Б.М. Гончара, М.А. Тарана, С.В. Проня, О.В. Шевчука, Є.В. Марцуна [3].

Торкнемося для прикладу, хоч фрагментарно, китайського вектора зовнішньої політики України. Взаємовідносини України та Китайської Народної Республіки мають глибокі й міцні історичні традиції, які охоплюють багатовекторні сфери політики, економіки, культури. Щодо історії українсько-китайського співробітництва, то, враховуючи наявність хоча й скупих письмових свідчень та археологічних матеріальних пам'яток епохи Київської Русі до монгольського періоду, можна констатувати про зародження контактів саме в цей період України-Русі з Китаєм, суттєву роль в яких відіграв славнозвісний Великий Шовковий шлях [4, с. 17-18] з міста Чанань – столиці Західної Хань через Памір, Центральну та Західну Азію до Східного Середземномор'я. У добу середньовіччя з Китаю юанського періоду (1271-1368) [5, с. 23-25] до Києва, а також Галича та Володимира у складі Галицько-Волинського князівства почали надходити відомості про «піднебесну імперію», зумовивши початок різноманітних обмінів між двома народами. Існують здогадки, що доставлені до Київської Русі «хіновські

стріли», ймовірно, мали китайське походження. Трохи пізніше в українській мові з'являється назва «китайка» (шовкова червона хустина), китайське коріння якої не викликає сумніву [6]. Історія розвитку українсько-китайських контактів багата набутками – це й войовничі подвиги козака Никифора Чернігівського; і діяльність у 1688-1692 рр. українського гетьмана Дем'яна Многогрішного; й духовна місія в Пекіні вихованця Києво-Могилянської академії архимандрита Іларіона (Лежайського) – 1667-1717 рр. [7, с. 78-85]. У другій половині XVIII – на початку XIX ст. відносини України з Китаєм слабшають через скасування української самостійності. Початок XX ст. характеризується значними зрушеннями в китайсько-українських відносинах, на які вплинули не тільки геополітичні, але й культурно-ідеологічні фактори. Необхідно, перш за все, згадати масові переселення українців до Маньчжурії після поразки у визвольній боротьбі на території Зеленого Клину 1918-1919 рр. та утворення на цих землях українських етнічних поселень з центром у Харбіні [8, с. 81]. Китай, фактично, був майже єдиною країною в Азії, де українські емігранти заснували власні етнічні поселення. Можна з упевненістю сказати, що розвиток українсько-китайських відносин впродовж XIX-XX ст. був міцно пов'язаний з діяльністю вихідців з України на Далекому Сході [9, с. 94-95]. В той же час, на початку XX ст. в Україні помітно зростає інтерес до вивчення історії, економіки, політики, культури Китаю, китайської мови. Це пояснюється потребою подальшого розвитку всебічних відносин, насамперед, торговельно-економічних і культурних, з великою східною країною та її працюючим народом. У 30-ті роки XX ст. світ постав перед загрозою фашизму. На Далекому Сході вогнище війни спалахнуло разом з агресією Японії проти Китаю, коли у вересні 1931 р. Квантунська армія окупувала Маньчжурію та було проголошено про створення держави Маньчжоу-го [10, с. 518]. 7 липня 1937 р., використавши інцидент у районі Лугоуцяо, японська армія розпочала війну щодо захвату всього Китаю. Заблокований з моря Китай, враховуючи проголошену західними країнами політику «невтручання», фактично опинився в ізоляції. Японія перевищувала Китай в авіації – в 13 разів, у танках – в 36 разів [11, с. 73-76]. За тих обставин Радянський Союз був однією з небагатьох країн, яка надала Китаю істотну економічну, воєнну та моральну допомогу. Серед відомих радянських льотчиків, що захищали небо Китаю, таких як К. Коккінакі, Г. Тхор, були й українці – виходець із Сумщини, двічі Герой Радянського Союзу Степан Супрун; командир ескадрильї бомбардувальників черкашанин Григорій Кулішенко, який став національним героєм Китаю під ім'ям Кулі-шен.

Якісно новий етап українсько-китайських взаємозв'язків настав після перемоги китайської революції і проголошення 1 жовтня 1949 р. Китайської Народної Республіки. Україна, як і інші держави, що входили до складу СРСР, достатньо зробила для становлення основ китайської металургійної, машинобудівної промисловості, сільського господарства: десятки українських інженерів, конструкторів, учених працювали консультантами на будівництві, на заводах і фабриках; сотні китайських студентів здобували

вищу освіту в університетах та інститутах Києва, Харкова, Одеси, Дніпропетровська. З 1950-х до 1997-го років вищі навчальні заклади України підготували для Китаю понад 1 000 спеціалістів різних галузей виробництва [12, с. 2]. З проголошенням Україною незалежності настала доба розвитку українсько-китайських відносин на державному рівні. КНР однією з перших визнала самостійну Україну і 4 січня 1992 р. встановила з нею дипломатичні відносини. Того ж року в Києві почало працювати посольство КНР. Посольство України в Пекіні відкрилося в березні 1993 р. Сьогодні між Україною та КНР укладено понад 80 двосторонніх (міждержавних, міжурядових, міжвідомчих, міжрегіональних) угод та інших документів, які в цілому задовольняють потреби українсько-китайського співробітництва. Ці документи охоплюють більшість сфер і галузей співпраці обох країн, в тому числі – політику, економіку, високі технології. Торговельно-економічні відносини України з КНР є, звичайно, найважливішою складовою усього комплексу українсько-китайського співробітництва. На жаль, показники товарообігу між Україною та КНР наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років не в усьому відповідають наявним можливостям обох сторін. Якщо у 1997 р. українсько-китайський товарообіг складав 1 млрд 256 млн 700 тис. дол США, то в 1999 р. – 840 млн 82 тис., а в 2000 р. – 760 млн 71 тис. [13, с. 20]. Враховуючи те, що у 2002 р. КНР посіла третє місце у світі за обсягом зовнішньоторговельного обігу – понад 500 млрд доларів, і за оцінками міжнародних експертів, у разі збереження нинішніх темпів зростання, КНР через 15-20 років може стати світовим полюсом [14, с. 56-57], перспективи торговельно-економічних взаємодій України та КНР необмежені. Більше того, важко переоцінити досвід Китаю із створення особливих економічних районів. Ще в 1984 р. уряд КНР зробив важливий крок для відкриття країни зовнішньому світу: 14 міст КНР отримали статус відкритих приморських міст; було створено 13 безмитних зон, 32 зони техніко-економічного освоєння, 52 зони опанування нових і високих технологій державного значення [15, с. 59]. З цього приводу можна зробити наступні висновки. **По-перше**, склалася чітка структура багатоступеневої і всебічної відкритості Китаю зовнішньому світу. **По-друге**, створення безмитних зон сприяло розширенню й поглибленню зовнішніх зв'язків і, насамперед, залученню інвестицій. Хіба це не можна вважати прикладом вдалої економічної діяльності? Сьогодні, безумовно, необхідно враховувати той факт, що, якщо у 1999 р. ВВП Китаю, за даними Світового банку, становив 980 млрд дол (7-е місце у світі після США, Японії, Німеччини, Франції, Англії та Італії) [16, р. 274], то у 2003 р. він становив майже 6,5 трлн дол [17, с. 41]. Не треба також відкидати й те, що 11 грудня 2001 р. Китай вступив до Світової організації торгівлі, і основою його торговельно-економічного сучасного співробітництва є коопераційні зв'язки на мікрорівні, тобто переважно між підприємствами і компаніями.

Або візьмемо, наприклад, українсько-японські відносини. Як відомо, Японія визнала незалежність України 28 грудня 1991 р., а 26 січня 1991 р. встановила з нею дипломатичні відносини [18, с. 88]. Фактично

через рік японські дипломати прибули до Києва і започаткували посольство, яке з травня 1993 р. очолює Сьодзі Сuedзава, Надзвичайний і Повноважний посол Японії в Україні, дипломат високого рівня, фахівець своєї справи. Перший «прорив» японсько-українських відносин було здійснено в березні 1994 р., коли в Києві було підписано угоду між Японією та Україною про співробітництво в галузі ліквідації ядерної зброї. З цього приводу було засновано спеціальний Комітет співробітництва. Для реалізації цього проекту японська сторона виділяла Україні 16 млн американських доларів [19]. Другим кроком стратегічного характеру було відвідування Токіо у квітні 1994 р. першою офіційною делегацією Міністерства закордонних справ України на чолі з першим заступником міністра М.П. Макаревичем. Були проведені змістовні переговори, під час яких японській стороні передано проект політичного документа про принципи відносин і співробітництва між Україною та Японією; у свою чергу, представники Японії вперше висловили ідею про візит Президента України до Японії [20]. Визначався приблизно і термін візиту – десь у новому фінансовому році, який, як відомо, в Японії починається з 1 квітня. Програма чотириденного офіційного візиту тодішнього Президента Леоніда Кучми до Японії розпочалася 22 березня. Японська преса проявила неабиякий інтерес до «...великої європейської держави, що виникла на уламках колишнього СРСР, але довго лишалася непомітною у ... зовнішній політиці Японії, знаходячись у тіні російської та західноєвропейської політики...» [21, с. 37]. Згідно з програмою візиту Президента України прийняв Імператор Японії Акіхіто. На зустрічі обговорювалися загальні питання державотворення, проблеми гуманітарних та культурних обмінів [22]. У ході бесіди Л. Кучми з прем'єр-міністром Японії Т. Муроямою 23 березня було підписано перший в українсько-японських відносинах політичний документ – Спільну заяву України та Японії. Поряд з президентською програмою паралельно проходили зустрічі членів української делегації в міністерствах і відомствах Японії. За участю Міністра закордонних справ Г. Удовенка 22 березня 1995 р. відбулася церемонія офіційного відкриття Посольства України в Японії [23]. З приводу підсумків візиту Президента України японська преса майже односторонньо висловила стосовно «українського напрямку» зовнішньої політики Японії, за «...більш міцні зв'язки з Україною» [24].

Щодо сучасних українсько-японських відносин, то, на думку автора, необхідно виділити декілька пріоритетних напрямів.

Перш за все, – це політичне співробітництво. 23-28 лютого 2004 р. в ході візиту до Токіо першого заступника Міністра закордонних справ України В. Єльченка проведено політичні консультації МЗС двох країн. Особливе місце зайняли його зустрічі з Міністром закордонних справ Й. Кавагуті, першим заступником міністра закордонних справ І. Айсавою, заступником міністра Агентства оборони Японії Т. Морія, у ході яких обговорювалися стан та перспективи подальшого розвитку відносин. У ході зустрічі Президента України В. Ющенка з Прем'єр-

міністром Японії Дз. Коїдзуні у 2005 р. було обговорено низку питань Двостороннього та міжнародного співробітництва. Японська сторона, зокрема, подякувала Україні за підтримку плану реформування Ради Безпеки ООН. Було досягнуто домовленості про створення двосторонньої міжурядової комісії на рівні міністрів закордонних справ. Як зазначив Віктор Ющенко, Україна зацікавлена в підтримці Японією проектів в екологічній сфері, у співробітництві в рамках Кіотського протоколу, в активізації співпраці з Японією по кредитуванню пріоритетних проектів, інвестуванню в космічну галузь, літакобудування. Після закінчення зустрічі Президент України і Прем'єр-міністр Японії підписали «Спільну заяву щодо нового партнерства у XXI столітті між Україною та Японією» [25]. Принципово новим, в першу чергу, фінансово-економічним кроком на шляху подальшої японсько-української співпраці був візит у березні 2009 р. до Японії прем'єр-міністра України Ю. Тимошенка.

По-друге, – це економічна співпраця України з Японією. 29 березня 2005 р. в Києві було підписано міжурядову угоду (у формі обміну нотами) та Кредитну Угоду про надання позики в сумі 19 млрд йен на реконструкцію Державного міжнародного аеропорту «Бориспіль». Цей проект був першим у рамках програми Офіційної Допомоги Розвитку урядом Японії. У липні 2005 р. уряд України звернувся до Японії з пропозицією про розширення ієнових позик програми ОДР на основі фінансування другого проекту «Спорудження мостового переходу через р. Південний Буг у м. Миколаєві». Між сторонами з цього приводу продовжуються робочі консультації. Плідна співпраця в рамках міжнародного проекту Космотрас між українськими підприємствами ВО «Південмаш» і КБ «Південне» та японськими компаніями «Сумітомо» і «НЕК Тосіба» уможливила запуск українською конверсійною ракетою «Дніпро» японського експериментального супутника «Кірарі» і допоміжного супутника. Починаючи з 1978 р., це був перший запуск японського супутника, що здійснювався з використанням ракети іноземного виробництва. Згідно з офіційними даними, японські інвестиції в Україну в 2006 р. в цілому становили понад 200 млн дол США. За статистикою Державної митної служби України, обсяг експортно-імпорتنих операцій між Україною та Японією у 2005 р. досяг 630,07 млн дол, збільшившись у порівнянні з попереднім роком на 20,6 %.

По-третє, українсько-японське співробітництво в галузі науки і техніки. Двостороння співпраця в цьому напрямі реалізується за посередництвом Товариства сприяння науці, що працює під егідою Міністерства освіти, культури, спорту, науки і техніки Японії. За даними цього товариства, протягом останніх трьох років його фінансовою підтримкою для проведення наукових досліджень в Японії скористалося більше як 70 українських вчених із різних університетів та інститутів НАН України. Понад десять років реалізуються багатопланові програми досліджень медичних наслідків аварії на Чорнобильській АЕС Нагасакським університетом, Інститутом вивчення захворювань, пов'язаних з вибухом атомних бомб

та Національним центром радіаційної медицини АМН, Інститутом ендокринології ім. В. Комісаренка НАН України. Плідними є контакти між лабораторією патоморфології Інституту урології АМН України та Відділенням патології медичного інституту Осацького університету. В 2004 р. японська сторона запросила для проведення спільного наукового експерименту професора цієї лабораторії, академіка А. Романенка. Започатковано співробітництво між Національним технічним університетом України «КПІ» та Національним інститутом мультимедійної освіти Японії, в якому в 2004-2005 рр. стажувався В. Валуйський – заступник директора Українського інституту інформаційних технологій в освіті при Національному технічному університеті «КПІ» [26]. У липні 2005 р. підписано Угоду між Міністерством економіки України та Міністерством закордонних справ Японії про реалізацію проекту технічного співробітництва «Українсько-японський центр». Яскравим прикладом співпраці між університетами є спільне видання українсько-японських та японсько-українських словників, підготовлених проф. Київського національного університету Іваном Петровичем Бондаренком та японськими колегами. Триває співпраця науковців Хоккайдського університету Т. Мацумура з Кам'янець-Подільським університетом (тема дослідження «Історія Правобережної України XIX – початку XX століття»), Токійського університету іноземних мов Х. Накадзави з Національним університетом ім. Тараса Шевченка. У 2005 р. викладача Київського національного лінгвістичного університету А. Риженкова прийнято до аспірантури Токійського університету іноземних мов за спеціальністю «Міжнародні відносини» [27]. Впродовж 2004-2005 навчального року студенти та науковці Японії проходили стажування в Одеському національному політехнічному університеті, Інституті міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, на кафедрі української мови Київського національного лінгвістичного університету, Києво-Могилянської академії, Луганського національного педагогічного університету, брали участь у прийнятті іспитів у Центрі вивчення японської мови, економіки та культури Одеського державного університету [28].

По-четверте, це розвиток взаємин у культурній сфері та спорті. Традиційним став приїзд до Японії з гастролями балетної групи та оркестру Національного академічного театру опери і балету України ім. Т.Г. Шевченка. У грудні 2004 р., на запрошення концертного агентства «Музика», українські артисти **в одинадцятий раз** з післявоєнного періоду відвідали Японію, презентуючи цього разу прихильникам балетного мистецтва виставу «Лускунчик». Достатньо рельєфною була географія виступів в Японії окремих виконавців, зокрема українських піаністів. У березні 2004 р. та в січні 2006 р. в Йокогамі виступав Оніщенко; у вересні 2004 р. та в січні 2006 р. концертне турне по містах Осака, Токіо, Фукуї, Йоно та інших здійснив переможець Київського міжнародного конкурсу піаністів ім. В. Горовця О. Гаврилюк; у жовтні 2004 р. в щорічному конкурсі м. Хатіман брав участь А. Ємець; у квітні 2005 р. в Міжнародному музичному фестивалі

м. Саппоро взяв участь лауреат міжнародних конкурсів І. Цитуєв. Традиційною є участь українських дітей у міжнародних конкурсах малюнку в Японії, багато з них були переможцями й отримували призи. Зокрема, в травні 2001 р. у 11-ому щорічному міжнародному конкурсі дитячого малюнку «Kanagawa Biennial World Children's Art Exhibition» взяли участь 7 представників з України, серед яких 12-річний М. Бердник отримав спеціальний приз та почесну грамоту Міністра закордонних справ Японії. У 12-му Міжнародному конкурсі дитячого малюнка, що проходив з липня по вересень 2005 р. в містах Токіо, Нагоя, Хіросіма, Сендай, у номінації «Вільна тема» головною нагородою відзначено малюнок «Балет» шестирічного С. Шаєра. Здобутки українських спортсменів у багатьох міжнародних змаганнях і турнірах, які регулярно проходять в Японії, відіграють значну роль в контексті популяризації української держави в цій країні. У лютому 2005 р. пройшли 46-ті змагання з плавання пам'яті І. Кацумура, в яких взяли участь п'ять плавців з України, серед яких володар світового рекорду в плаванні на 50 метрів брасом О. Лісогор.

Багато робить на шляху українсько-японського культурного пізнання Японський центр, який вже декілька років діє в Чорноморському державному університеті імені Петра Могили (ректор – професор Леонід Клименко) [29].

Сьогодні в Україні плідно працюють, на думку автора, наукові сходознавчі школи Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Одеського національного університету, Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, Донецького національного університету та Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Треба констатувати, що останнє десятиріччя історики (політологи) – сходознавці значно поступилися своїми позиціями у вивченні Сходу філологам. Прикладом може бути проведення останніми 20-21 березня 2009 р. у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка **Першою** міжнародною науковою конференцією «Японська мова та культура в сучасній Європі та Україні – проблеми сьогодення і подальші перспективи» (з ініціативи та сприяння професора І. Бондаренка) [30]. Іншим підтвердженням втрати позицій українськими сходознавцями є те, що, наприклад, у **2000 р.** за спеціальністю **07.00.01 (історія України)** було захищено **78** кандидатських дисертацій, а за спеціальністю **07.00.02 (Всесвітня історія)** тільки **24** (з історії Сходу – **5**); у **2003 р.** – **91** дисертація з історії України, **39** – з всесвітньої історії (зі сходознавчої тематики – **7**); у **2005 р.** – з історії України – **127**, з всесвітньої – **34** (з історії Сходу – **8**). Хто сьогодні з молодих вчених на Україні займається дослідженням і вивченням наукової спадщини всесвітньовідомих сходознавців професорів Джона Фербенка, Оуена Латтімора (США), академіків В.М. Алексєєва, Г.М. Бонгард-Левіна, О.Л. Нарочницького, В.С. Мяснікова, С.Л. Тихвінського (Росія), професорів Лю Даяня (Китай), Цугітака Сато (Японія), Поля Пельо (Франція), Тео Баркера (Велика Британія) та багатьох інших? А чи багато ми знаємо про наукову діяльність Віктора Йосиповича Филоненка,

якого видатний український історик, патріарх української історичної науки Ярослав Дашкевич назвав «Нестором радянських сходознавців» [31, с. 643]?

Не треба сьогодні вже доводити і наголошувати на тому, що східні цивілізації – китайська, індійська, японська вважаються найдавнішими у світі. Не потребує підтвердження й той факт, що історичне надбання сучасної України, як наприклад, трипільська і скіфська культури, давньогрецькі міста-поліси

складають скарбницю не тільки національної, але й всесвітньої історії. У історії, як не дивно, є суттєвий «недолік» й, водночас, «перевага» – вона повторюється. Не варто «плювати в колодязь» історії українського сходознавства, бо майбутнім поколінням українців ще знадобиться не тільки «єврокапіталістична вода» з революціями, повстаннями, комуністичними і фашистськими диктатурами, але й кришталеве джерело Сходу з його традиціями, психологією та мудрістю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Новый универсальный справочник стран и народов мира. – Ростов н/Д: Феникс, 2006. – 380 с.
2. Безп'ятчук Жанна. Змити тавро нецікавості // Тиждень. – 2009. – 24-30 липня.
3. Лещенко Л.О. Внутрішня і зовнішня політика КНР в контексті глобалізаційних процесів // Дослідження світової політики: Зб. наук. праць. – К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2000. – Вип. 14. – С. 72-82; Лещенко Л.А. Воссоединение родин – приоритетная задача внешней политики КНР // Украина-Китай: Информационно-аналитическое обозрение. – 2000. – № 1. – С. 12-14; Шергін С.О. Азіатсько-Тихоокеанський регіон: Історія і сучасність. – К.: Вища школа, 1993. – 91 с.; Шергін С.О. Країни Східної і Південно-Східної Азії у зовнішньополітичних пріоритетах України // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2003. – № 8. – С. 265-269; Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945-70-ті роки) / В.А. Манжоло, М.М. Білоусов, Л.Ф. Гайдуков та ін. – К.: Либідь, 1999. – 558 с.; Гончар Б., Таран М. США – КНР і Тайвань: трикутник взаємодії і суперечностей в 90-ті роки ХХ століття // Наукові записки. Академія наук вищої школи України. – К.: Хрещатик, 1999. – Вип. 2. – С. 22-31; Пронь С.В. Сан-Францисская система и страны Азиатско-Тихоокеанского региона (Япония, Китай, Корея). 1951-1991 годы. – М.: НТЦ «Информтехника», 1992. – 106 с.; Пронь С.В. США та громадянська війна в Китаї 1946-1949 років // Наукові праці. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – Вип. 91. Т. 104. – С. 150-153; Шевчук О.В. Китай між США та Росією: геостратегічні відносини. – Миколаїв: Тов. «Фірма» «Ліон», 2008. – 448 с.; Марун Є.В. Вплив важливіший від влади. Майбутній світоустрій і політика КНР в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні // Політика і час. – 2003. – № 10. – С. 59-68.
4. Величко В.В. З часів Великого Шовкового шляху // Політика і час. – 2002. – № 2.
5. Китайская Народная Республика: Справочник. – М., 1989. – 565 с.
6. Литвин В. Україна і Китай в історичних зв'язках // Голос України. – 2004. – 20 березня.
7. Кіктенко В.О. Українці на чолі пекінської духовної місії: до початків вивчення Китаю в Російській Імперії // Сходознавство. – 1998. – № 2.
8. Менг Хин. Из истории становления украинско-китайских отношений (XVII-XX вв.) // Університет. – 2005. – № 1.
9. Грацинский В. Украинцы в Китае. – Нью-Йорк, 1995. – Т. 4. – 356 с.
10. Япония: Справочник. – М., 1992. – 543 с.
11. Мазуров И.В. Японский фашизм. – М., 1996. – 158 с.
12. Мэй Чжаожун. О китайско-украинских отношениях. – К., 1999. – 28 с.
13. Величко В. З часів Великого Шовкового шляху // Політика і час. – 2002. – № 2.
14. Лещенко Л. Глобальні пріоритети в контексті інтересів національного розвитку країн Південно-Східної Азії // Глобальні пріоритети розвитку в регіональних і національних інтерпретаціях країн Азії і Африки. – К., 2004. – 224 с.
15. Гайдуков Л., Сін Лі. Основна на сьогодні тенденція. Українсько-китайські відносини // Політика і час. – 2001. – № 7.
16. World Bank. World Development Report 2000/2001. Attacking Poverty. – Wash., 2001. – 368 p.
17. Шергін С.О., Загребельний І.М. З опорою на власні сили // Політика і час. – 2005. – № 6.
18. Політика і час. – 1993. – № 1.
19. Японія вирішила допомогти // Голос України. – 1994. – 19 квітня.
20. Голос України. – 1995. – 20 січня.
21. Політика і час. – 1995. – № 5.
22. Голос України. – 1994. – 17, 23 березня.
23. Голос України. – 1994. – 24 березня.
24. The Nikkei Weekly. – 1995. – 22-27 March.
25. <http://www.ukr.emb-japan.gov.ua/ukr/relations/science-educations/>.
26. http://me.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=35554.
27. <http://ntn.tvprint/nes/world/05/03/03/1602.html>.
28. http://epravda.com.ua/news_print/2007/2/9/52502.htm.
29. Вечерний Николаев. – 2008. – 12 февраля.
30. Мовні і концептуальні картини світу. – К.: ВД Дмитра Бураго, 2009. – Вип. 27. – 250 с.
31. Дашкевич Ярослав. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007. – 808 с.

Рецензенти: Котляр Ю.В., д.і.н., професор, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили;
Сінкевич Є.Г., к.і.н., доцент, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили.